

Το απομακρυσμένο “Σήμερα” στην πεζογραφία της περιόδου 1960–1975

Θανάσης Σπηλιάς

With regard to thematic approaches, what concerns writers of the period 1960-1975 and what motivates them most is mainly the present. The past appears to occupy them very little. And when it does, it is, in essence, a “distant present”.

I support this claim by specific reference to, and analyses of R. Roufos's novel *Οι Γραικύλοι* and M. Koumandareas's short story *Τα Μηχανάκια*. I contend that though both of these writers talk about the past, what they want to project is their contemporary historic reality.

Θα ξεκινήσω με ένα μικρό παράθεμα από το διήγημα του Μ. Κουμανταρέα “Στην επαρχία Λωκρίδος”, που δίνει και το στίγμα της μελέτης μου:

Άρχιζε χωρίς προλόγους μ' ένα βροντερό “Σήμερα” — πράγμα που σήμαινε πως θα μιλούσε για κάτι τωρινό που συμπτωματικά μόνο είχε σχέση με το Εικοσιένα (Κουμανταρέας, 1962:82).

Στο ανωτέρω παράθεμα υποδηλώνεται ότι για τον αφηγητή το παρελθόν αποτελεί μια απλή αφορμή, ένα έναυσμα που θα του δώσει την ευκαιρία να αναφερθεί στις παρούσες ιστορικές και πολιτικές συνθήκες. Υπάρχει, βέβαια, κάποια συμπτωματική συνάφεια ανάμεσα στο “Σήμερα” και στο “Εικοσιένα”, στο “τώρα” και στο “τότε”, κάποια

ομοιότητα μεταξύ των δύο απομακρυσμένων ιστορικών περιόδων. Είναι όμως εμφανές ότι ο ομιλητής στοχεύει στην τρέχουσα πραγματικότητα και όχι το παρελθόν.

Όπως θα υποστηρίξουμε στην προτεινόμενη ανακοίνωση, σε αρκετές περιπτώσεις, διάφοροι συγγραφείς μιλώντας για το παρελθόν — από την αρχαιότητα μέχρι και τους νεότερους χρόνους — έχουν υπόψη τους κυρίως την ιστορική πραγματικότητα του παρόντος. Το ιστορικό αυτό “σήμερα” θα διερευνήσουμε σε επιλεγμένα κείμενα της περιόδου 1960–1975, τα οποία τοποθετούν τη δράση τους σε προγενέστερες εποχές.

Αποτελεί κοινό τόπο ότι η λογοτεχνία απηχεί “την ανησυχία των καιρών” και ότι ο λογοτέχνης, με την ιδιαίτερη ευαισθησία που τον διακρίνει, είναι το “βαρόμετρο” της εποχής του:¹ μεταφέρει, κατά το μάλλον ή ήττον, την ιστορικοκοινωνική “πραγματικότητα”, σχολιάζει τις αλλαγές και τους διάφορους μετασχηματισμούς που συντελούνται, παρουσιάζει τις αντιδράσεις του συνόλου — ή ομάδας ανθρώπων — σε θέματα επίκαιρα. Μάλιστα η πεζογραφία, όπως παρατηρεί ο Τ. Καζαντζής είναι σχεδόν πάντα συνδεδεμένη με την επίκαιρη πραγματικότητα “[...] — την ιστορική, την κοινωνική, την πολιτική, την ηθική, την ερωτική ή όποια άλλη πραγματικότητα” (Καζαντζής, 1991:53).

Σχετικά μάλιστα με την ιστορική επίκαιρη πραγματικότητα, οι συγγραφείς αισθάνονται υποχρεωμένοι να ανταποκριθούν προς το επίκαιρο ιστορικό γίγνεσθαι, αν κρίνουμε από την ρητορική αποστροφή της Τατιάνας Γκρίτση Μιλλιέξ:

Πότε λοιπόν θ' αφήσουν ήσυχους τους ποιητές να γράψουν ποιήματα και να μην κάνουν Ιστορία;²

Σε παράλληλο επίπεδο, και από σκοπιά διαφορετική, ο Παντελής Πρεβελάκης υποστηρίζει ότι ο ποιητής (ποιητής στην πλατιά του έννοια) “οφείλει να διατηρεί ζωντανά μέσα στο λαό τα γεγονότα της Ιστορίας του” (Πρεβελάκης, 1985:100).

¹ Βλ., Ξένος, 1981:34.

² Τ. Γ. Μιλλιέξ, 1973:117.

Η περίοδος που μας απασχολεί εδώ, δηλ. το “Σήμερα” (1960–1975), είναι άκρως ενδιαφέρουσα όσον αφορά στις ιστορικοπολιτικές, καθώς και στις κοινωνικές εξελίξεις στην Ελλάδα. Και οι διαφοροποιήσεις που συντελέστηκαν επηρέασαν, από τη μια, την λογοτεχνία· από την άλλη, αντικατοπτρίζονται καθαρά σ’ αυτή άμεσα ή έμμεσα³ και αποτελούν το υπόβαθρο και την πηγή της θεματογραφίας για ένα σημαντικό μέρος της πεζογραφικής παραγωγής. Ωστόσο το ζητούμενο είναι με ποιο τρόπο η ιστορικοπολιτική, και κατ’ επέκτασιν και η κοινωνική, “πραγματικότητα” περνούν στα πεζογραφικά κείμενα της εποχής, και πώς σκηνοθετείται το “Σήμερα” ως ιστορικό παρελθόν.

Ο ιστορικός χώρος αποτελεί πλούσια πηγή έμπνευσης για τους λογοτέχνες της περιόδου που εξετάζουμε. Είναι βέβαια αυτονόητο ότι οι συγγραφείς δεν χαρτογραφούν μόνο την τρέχουσα ιστορικοπολιτική πραγματικότητα. Ενδιατρίβουν και στο πρόσφατο, καθώς και στο απώτερο ιστορικό παρελθόν, και αναπλάθουν κρίσιμες και ενδιαφέρουσες περιόδους της ελληνικής ιστορίας, χωρίς φυσικά να περιοριστούν στην “ιστορικότητα” και μόνο. Ενδιαφέρονται επίσης για ζητήματα κοινωνικά, ανθρωπογεωγραφικά, ψυχολογικά κ.λπ. Επιπρόσθετα συμπλέκουν την Ιστορία με την πλαστή ιστορία — δηλ. τη μυθοπλασία.

Πέρα από το ιστορικό παρόν, η ιστορική περίοδος του παρελθόντος που επέλεξαν να “ανασκευάσουν” οι λογοτέχνες υποτίθεται ότι είναι ενδιαφέρουσα και πλούσια από άποψη ιστορικών, πολιτικών και πολιτισμικών στοιχείων. Πράγματι, τα ιστορικά γεγονότα που επιλέγονται από την αρχαιότητα, το Βυζάντιο και την τουρκοκρατία είναι μεγάλης σημασίας. Γιατί, όπως τονίζεται στα αντίστοιχα κείμενα, στις συγκεκριμένες αυτές περιόδους ο ελληνισμός, ως έθνος, βρίσκεται σε μια καμπή, σε μια περίοδο μεταβατική: από την έκβαση των γεγονότων αυτών θα εξαρτηθεί, σε μεγάλο βαθμό, η μετέπειτα πορεία του ελληνισμού.

Η ενασχόληση των συγγραφέων με το απώτερο ιστορικό παρελθόν και η προβολή συγκεκριμένων ιστορικών περιόδων σχετίζεται — όπως

³ Βλ.. Beaton, 1994:253.

τις περισσότερες φορές εξηγούν, ή αφήνουν να εννοηθεί οι ίδιοι οι συγγραφείς — άλλοτε με τη φυγή από το παρόν και συνακόλουθα μια ρομαντική στροφή στο παρελθόν, άλλοτε με την αντιστοιχία παρελθόντος/παρόντος. Όπως έχουμε ήδη τονίσει, εδώ θα μας απασχολήσει το δεύτερο: θα ερευνήσουμε τον τρόπο με τον οποίο το “σήμερα” αντικαθρεφτίζεται σε έργα που τοποθετούν τη δράση τους σε προγενέστερες ιστορικές περιόδους.

Στην παρούσα μελέτη θα σταθούμε μόνο σε δύο έργα: στο μυθιστόρημα του Ρ. Ρούφου *Οι Γραικύλοι* και στο διήγημα του Μ. Κουμανταρέα “Στην Επαρχία Λωκρίδος”.

“Οι Γραικύλοι”

Το μυθιστόρημα του Ρ. Ρούφου (1967) *Οι Γραικύλοι* τοποθετεί τη δράση του στην αρχαιότητα. Κύριος στόχος του συγγραφέα δεν είναι το παρελθόν αλλά, όπως θα φανεί, το παρόν.

Το εν λόγω μυθιστόρημα μεταφέρει στην περίοδο των Μιθριδατικών πολέμων (τέλη της πρώτης π.Χ. εκατονταετηρίδας) και, όπως σωστά επισημαίνει ο Β. Βαρίκας, “τα καθέκαστα των δύο ετών, που καλύπτει η δράση του μυθιστορήματος, [...] αποδίδονται με ακρίβεια” (Βαρίκας, 1980:162).

Το μυθιστόρημα αναπλάθει μια περίοδο παρακμής της αρχαίας Ελλάδας, με επίκεντρο την Αθήνα. Με την έκδοση του βιβλίου, η προβολή αυτή της “αντι-ηρωικότητας” θα ήταν δυνατόν να προκαλέσει τις αντιδράσεις και τα αρνητικά σχόλια των ιθυνόντων του κράτους. Σε μια περίοδο που η ελληνική παιδεία, και η πολιτεία γενικότερα, προσπαθούν να συγκαλύψουν την αρνητική πλευρά του ελληνισμού και να τονίσουν τα επιτεύγματα των προγόνων,⁴ ο συγγραφέας διερωτάται στην εισαγωγή του έργου μήπως “κατηγορήσουν μερικοί ότι

⁴ Αυτό μπορεί εύκολα να εξακριβωθεί και με μια γρήγορη ματιά στα βιβλία του ΟΕΣΒ της περιόδου εκείνης, κυρίως τα ιστορικά. Βλ. επίσης και “Η Ιστορία”, Τα αναγνωστικά βιβλία του Δημοτικού Σχολείου (Φραγκουδάκη, 1978:94–120). Ας σημειωθεί ότι ο “αφηρησμένος” νέος στο “Στην επαρχία Λοκρίδος” (Κουμανταρέας, 1962:142) κατηγορεί το βιβλίο της Ιστορίας του Οργανισμού ως “κουρελόχαρτο”.

γράφουμε με κακεντρέχεια εμείς που περισσότερο απ’ όλους είχαμε καθήκον να σκεπάζουμε τα λάθη των Ελλήνων” (σ. 9, παράθεμα από “Πολυβίου Ιστορία ΛΗ΄, 4”). Αντιπαρέρχεται ο συγγραφέας τις τυχόν κατηγορίες και πάλι με τα λόγια του Πολύβιου — “Σκοπός είναι όχι να ευχαριστιούνται πρόσκαιρα οι αναγνώστες, αλλά να βάζουν μυαλό για να μην ξανακάνουν τα ίδια λάθη” (σ. 9).

Τα ίδια αυτά λάθη επαναλαμβάνονται “στη δική μας εποχή”; Ο συγγραφέας το αφήνει στην κρίση του αναγνώστη:

Ο αναγνώστης θα κρίνει αν η εποχή που δοκίμασα ν’ αναστήσω έχει κανένα δίδαγμα για τη δική μας (Ρούφος, 1967:407).

Πράγματι ο αναγνώστης θα μπορούσε κάλλιστα να παραλληλίσει τις δύο εποχές (δύο πρώτοι π.Χ. αιώνες και μεταπολεμική Ελλάδα) και να διαπιστώσει ορισμένα κοινά σημεία στον ιστορικό, πολιτικό και κοινωνικό χώρο.

Ο τίτλος του μυθιστορήματος υπαινίσσεται τον υποτιμητικό χαρακτηρισμό για τους Έλληνες, που χρησιμοποιήθηκε αρχικά από τους Ρωμαίους για να δηλώσει την περιφρόνησή τους προς τους “ξεπεσμένους Έλληνες της εποχής τους”.⁵ Η εικόνα λοιπόν αυτή της παρακμής μεταφέρεται και στην εποχή του συγγραφέα, αφού, όπως τονίζει ο Β. Βαρίκας, “πλήθος [είναι] οι αναφορές στο “παρόν”.⁶

Η αντιστοιχία των δύο εποχών — “τότε και τώρα” — λειτουργεί σε παγκόσμιο και τοπικό επίπεδο. Στον παγκόσμιο χώρο έχουμε τη διαίρεση του κόσμου σε δύο μπλοκ — Ανατολικό και Δυτικό — με εντελώς διαφορετικούς χαρακτήρες και διαφορετική φιλοσοφία. Η πραγματικότητα αυτή του “Σήμερα” αντικαθρεφτίζεται — στο ιστορικό “Παρελθόν” — ως εξής:

Από Δύση και Ανατολή πρόβαλλαν δύο πολύ διαφορετικές αντιλήψεις για την οικουμένη. Η ρωμαϊκή — σκληρή, πρακτική, έξω από ιδεοληψίες — χώριζε τους ανθρώπους δίχως προσχήματα σε άρχοντες και αρχόμενους, θαύμαζε τη δύναμη και τον πλούτο. [...] Η ανατολική επανάσταση τι πρόσφερε;

⁵ Ρούφος, 1967:21, δοσμένο σε υποσημείωση.

⁶ Ρούφος, 1980:163.

Ακόμα δεν είχε αποκρυσταλλωθεί το ιδανικό της, τ' όνειρο που έσπρωχνε στον αγώνα τις ανοργάνωτες ακόμα μάζες των κάθε λογής απόκληρων και καταφρονεμένων. Όμως μέσα από τη θολή τούτη εξέγερση μπορούσε κανείς να ξεκρίνει κάποια ελπίδα να φεγγοβλάει — κάποιο μήνυμα για ένα κόσμο δικαιότερο, καλύτερο, αδερφωμένο δίχως διακρίσεις φυλής και τάξης (Ρούφος, 1967:127).

Συνακόλουθο φαινόμενο της αντιπαράθεσης των δύο υπερδυνάμεων είναι και η προσάρτηση των μικρότερων χωρών στο ένα ή στο άλλο στρατόπεδο. Όταν γινόταν λόγος περί “ανεξάρτητης” Ελλάδας κατά την περίοδο του '60, ο Γ. Παπανδρέου υποστήριζε ότι μετά τον Β΄ Παγκόσμιο Πόλεμο δεν υπάρχουν μικρές ανεξάρτητες χώρες:

Η ξένη εξάρτηση είναι δυστυχώς δεδομένη. Οφείλουμε όλοι να την συνηθίσουμε. Όπως ο κουφός συνηθίζει την κουφαμάρα του (Κάτρης, 1974:148).

Την ίδια ιδέα εκφράζει και ο Β. Βαρίκας, σε συνάρτηση, τούτη τη φορά, με το εν λόγω μυθιστόρημα:

Όπως στα χρόνια που εντοπίζεται η δράση των “Τραικύλων”, το ίδιο και Σήμερα, τα περιθώρια της ανεξάρτητης ύπαρξης των μικρών λαών φαίνεται να έχουν εξαιρετικά στενέψει. Ο συγγραφέας τα βλέπει ήδη εξαντλημένα. Μοιάζει να θεωρεί τον αγώνα μάταιο και περιττό (Βαρίκας, 1980:163).

Δεν τίθεται λοιπόν θέμα ανεξαρτησίας αλλά επιλογής της εξάρτησης. Δύση ή Ανατολή είναι ζήτημα πολιτικής τοποθέτησης:

Πάει πια η εποχή της ανεξάρτητης πόλης και του τοπικού πατριωτισμού. [...] Το μέλλον είναι όπως σου το λέω, η οικουμένη ολόκληρη ενωμένη κάτω από τη Ρώμη (Ρούφος, 1967:75–76).

Σε επίπεδο τοπικό θα μπορούσε και πάλι ο αναγνώστης να επισημάνει αρκετά χαρακτηριστικά της μεταπολεμικής Ελλάδας. Για παράδειγμα την επικράτηση της δεξιάς και την διατήρηση της εξουσίας με μέσα αθέμιτα, και με τις ευλογίες της Αμερικής,⁷ — τώρα — ή της

⁷ Ο πρέσβης της Αμερικής στην Ελλάδα Πιουριφού, για παράδειγμα, υπαγορεύει το εκλογικό σύστημα με το οποίο θα διεξαχθούν οι κοινοβουλευτικές εκλογές του 1952 (βλ. Λιναρδάτος, 1977:518, Παπανδρέου, 1974:136 καθώς και το *Βήμα*, 21.8.1952).

Ρώμης — τότε —, όπως υπαινίσσεται το παράθεμα που ακολουθεί:

Βέβαια το πολίτευμα παραβιάζόταν, μια ολιγαρχία μονοπωλούσε την εξουσία με την ευλογία της Ρώμης, η εκκλησία του δήμου είχε χρόνια να συνταχτεί (Ρούφος, 1967:14).

Σκηνές της εμφυλιακής Ελλάδας, της προσωρινής επικράτησης της αριστερής παράταξης — στην επαρχία κυρίως — και της ιδέας ότι διώκονται οι “ρωμαϊζοντες”⁸ θα ήταν δυνατόν να διακρίνει κανείς στο παρακάτω παράδειγμα:

Πολύν κόσμο πιάνουν τώρα τελευταία, βασανίζουν, δημεύουν περιουσίες... Κι όλα για μια κουβέντα, μια γκρίνια, μια υποψία. Όποιος έχει μιαν ιδιωτική διαφορά μ’ έναν άλλο, φτάνει να τον καταγγείλει για “ρωμαϊζοντα” (Ρούφος, 1967:205).

Κατ’ ανάλογο τρόπο, εμφανής είναι και ο χαρακτήρας της μεταεμφυλιακής Ελλάδας, με το ψυχοπολεμικό κλίμα και το “φάντασμα” του κομμουνισμού που επακολούθησε. Να ένα τέτοιο παράδειγμα:

Οι καλογεννημένοι νέοι που έδιναν τον εφηβικό τους όρκο — *ου καταισχινώ τα όπλα τα ιερά* — ένιωθαν πως η στρατιωτική τους προπαίδευση δε στρεφόταν τόσο εναντίον εξωτερικών εχθρών, όσο εναντίον του κινδύνου της αναρχίας, της ανομίας που παραμόνευε πάντα, απειλητικός, στα βάθη της σκοτεινής κι άμορφης λαϊκής μάζας (Ρούφος, 1967:100).

Στη μεταπολεμική Ελλάδα οι “καλογεννημένοι νέοι” που θα επάνδρωναν τις στρατιωτικές σχολές ήταν εκείνοι που προέρχονταν από το χώρο της δεξιάς. Κύριο μέλημά τους, όπως αναφέρεται και στο απόσπασμα, δεν θα ήταν η προστασία της χώρας από τον εξωτερικό εχθρό. Περισσότερο θα ενδιαφέρονταν για την διαιώνιση της δεξιάς στην εξουσία (βίαιες και νόθεσ εκλογές), την καταστολή των λαϊκών διαμαρτυριών για περισσότερα δικαιώματα και καλύτερες συνθήκες εργασίας, την καταπολέμηση του “εσωτερικού εχθρού”.⁹ Εσωτερικός

⁸ Βλ., για παράδειγμα, τη γνωστότατη περίπτωση της Ε. Γκατζογιάννη (Gage, 1993).

⁹ Βλ. Clogg, 1995:154, 167.

εχθρός¹⁰ είναι φυσικά οι οπαδοί της αριστεράς που, σύμφωνα με το πιστεύω και τις διακηρύξεις της δεξιάς, σε συνεργασία με τον εξωτερικό εχθρό “καραδοκούσαν τη χαλάρωση της πειθαρχίας να μπουκάρουν”, όπως εμφατικά ειρωνεύεται ο Μ. Χάκκας (Χάκκας, 1966:20).

Η αντιστοιχία των δύο εποχών δεν περιορίζεται μόνο στον ιστορικοπολιτικό τομέα. Όπως έχει ήδη αναφερθεί επεκτείνεται στον κοινωνικό και πολιτιστικό χώρο και μας παρέχει στοιχεία του “Σήμερα” και στους δύο αυτούς τομείς.

Η θέση της γυναίκας, για παράδειγμα, αναβαθμίζεται μεταπολεμικά. Για πρώτη φορά η Ελληνίδα αποκτάει δικαίωμα ψήφου το 1956,¹¹ ενώ την ίδια χρονιά “η Λίνα Τσαλδάρη είναι η πρώτη γυναίκα στην Ελλάδα που κατέλαβε υπουργικό αξίωμα”.¹² Με την αλλαγή της δομής της ελληνικής κοινωνίας — αστικοποίηση, βιομηχανοποίηση κ.λπ. — η Ελληνίδα αποβάλλει τον παλιό χαρακτήρα της εξαρτημένης γυναίκας και ακολουθεί το μοντέλο της Δύσης, ή της “Ρώμης” όπως πληροφορούμαστε στο μυθιστόρημα:

Η Ρώμη έφταιγε για κάτι τέτοιους ανήθικους νεωτερισμούς, δίνοντας το παράδειγμα της χειραφέτησης των γυναικών (Ρούφος, 1967:29).

Ο τομέας της ελληνικής κρατικής μηχανής δεν φημίζεται για την εντιμότητα και εργατικότητα των λειτουργών της. Διαφθορά υπαλλήλων και κακός διαχειρισμός του δημοσίου χρήματος αποτελούν γνωστά φαινόμενα του ελληνικού χώρου. Η συχνότητα και το μέγεθος της διαφθοράς των ανώτερων κρατικών λειτουργών γίνονται ακόμα πιο εμφανή μεταπολεμικά, κυρίως με την διάθεση του κονδυλίου του Δόγματος Τρούμαν.¹³ Το φαινόμενο αυτό θα μπορούσε

¹⁰ Το θέμα του “εσωτερικού εχθρού” έχει αναπτύξει στο έργο του ο Μ. Χάκκας, κυρίως στα διηγήματα “Του στρατού”, *Τυφεκιοφόρος του Εχθρού* (1966). Επίσης, όπως είναι γνωστό, το χρησιμοποίησε η δικτατορία του '67 ως μία από τις κύριες αιτίες για την επιβολή του στρατιωτικού καθεστώτος.

¹¹ Clogg, 1982:239.

¹² Χρονάκη-Παπαμίχου, 1982:336.

¹³ Το ζήτημα αυτό τονίζεται και σε άλλα έργα, κυρίως στο *Ο Γενναίος Τηλέμαχος*, (Κοτζιάς,1972).

κάλλιστα να υπονοείται και να σατιρίζεται στο μυθιστόρημα με τα παρακάτω λόγια:

Α! Εδώ αγγίζεις ένα αδύνατο σημείο μας. Πρέπει να παραδεχτώ ότι δεν είναι όλοι οι συνεργάτες μου ιδεώδεις. Ξέρω ότι ο Στασικλής, ας πούμε, εκμεταλλεύεται τη δύναμη που τούχω δώσει για προσωπικές του διεκδικήσεις κι εκβιασμούς. [...] Ξέρω ότι υπάρχουν αγορανόμοι και σιτοφύλακες που πουλάνε δημόσιο σιτάρι στα κρυφά [...] (Ρούφος, 1976:340).

Η προγονολατρεία αποτελούσε χαρακτηριστικό των νεότερων Ελλήνων.¹⁴ Για λόγους ιστορικούς¹⁵ οι Έλληνες είχαν στρέψει την έρευνα της λαογραφίας¹⁶ και, ως ένα σημείο, το στόχο της λογοτεχνίας¹⁷ στο να αποδείξουν ότι πράγματι είναι γνήσιοι απόγονοι των αρχαίων Ελλήνων. Η υπερβολική αυτή αντίδραση που ενοχλούσε ίσως ορισμένους Έλληνες και ξένους σατιρίζεται στο μυθιστόρημα:

Τον Καλλιφώντα, που άρχισε να του βγάζει λόγο για τις αρετές των αρχαίων¹⁸ Αθηναίων, τον έκοψε ανυπόμονα [ο αρχηγός των Ρωμαίων] (Ρούφος, 1967:266).

¹⁴ Αυτό είχε κύριο αντίκτυπο στην παιδεία και στα εκπαιδευτικά προγράμματα. Τα Αρχαία Ελληνικά, για παράδειγμα, διδάσκονταν στα γυμνάσια, μέχρι την άνοδο της κυβέρνησης Παπανδρέου, οχτώ ώρες την εβδομάδα ενώ στα Νέα Ελληνικά αφιερωνόταν λιγότερο από μισός χρόνος. Με την Ένωση Κέντρου, “μειώθηκε ο ρόλος των αρχαίων ελληνικών στα εκπαιδευτικά προγράμματα” (Clogg, 1978:94–98).

¹⁵ Π.χ. η γνωστή θεωρία του γερμανού εθνολόγου Φαλμεράιερ, που αμφισβητούσε την “γνησιότητα” των Ελλήνων της νεότερης Ελλάδας (βλ. Θαλάσσης, 1992:176).

¹⁶ Βλ., για παράδειγμα, τη μελέτη του Σ. Κυριακίδη “The Language and Folk Culture of Modern Greece” (Kyriakides, 1968), για την οποία οι ίδιοι οι μεταφραστές του επεξηγούν: “The point of view (of Kyriakides) appears to be extremely nationalistic, really almost blatantly chauvinistic [...] Kyriakides’ thesis that Modern Greek folk culture has enjoyed an unbroken and uncontaminated development since earliest Greek times seems to be a dogged insistence or an immotional pleading rather than a scientific argument” (Kyriakides, 1986:8).

¹⁷ Βλ. σχετ. για τη λειτουργία της ηθογραφίας: “εξασφάλιζε την ελληνική πρωτοτυπία, έσωζε από τον αφανισμό την παράδοση, έδειχνε ένα υγιέστατο και αισιόδοξο έθνος” (Βίτσι, 1974:66).

¹⁸ Η αραίωση δική μας.

Σίγουρα πρόκειται για αναχρονισμό: θα φαινόταν αφύσικο οι αρχαίοι Αθηναίοι να αποκαλούν α ρ χ α ί ο υ ς τους συμπατριώτες τους που έζησαν διακόσια με τριακόσια χρόνια πριν απ' αυτούς. Θα πρέπει απλά και μόνο να υπαινίσσεται τους Νεοέλληνες με την τόσο συχνή και επίμονη αναφορά τους στους αρχαίους.

Τέλος, ο ιδεολόγος και “κοινωνικά αφυπνισμένος” (Βίττι, 1978: 437) Δίων κάνει χρήση της λέξης “Ελλάδα”,¹⁹ σε περιεχόμενο που θα έπρεπε κανονικά να χρησιμοποιηθεί η λέξη Αθήνα:

Αδεώς και γενναίως. Να η Ελλάδα ολόκληρη, να η αληθινή της δύναμη, ο προορισμός της (Ρούφος, 1967:392).

Σκοπός λοιπόν του συγγραφέα δεν είναι η απλή παρουσίαση μιας απομακρυσμένης ιστορικής περιόδου: θέλει να μιλήσει και για το τώρα, και να υπαινιχθεί ότι ανάλογα (ολέθρια) γεγονότα επαναλαμβάνονται στο παρόν (γράφει το 1964, πρώτη δημοσίευση το 1967). Το όλο δηλαδή έργο “λειτουργεί ως αντιστοιχία, όχι ως φυγή” (Βίττι, 1978:437) και διακατέχεται από “γενικό προβληματισμό”²⁰ που αφορά το “σήμερα”. Κατ' επέκτασιν υπάρχει και ο “παιδευτικός” χαρακτήρας του ιστορικού μυθιστορήματος, ότι δηλ. τα λάθη του παρελθόντος θα μπορούσαν να αποτελέσουν παράδειγμα προς αποφυγήν.

“Στην Επαρχία Λωκρίδος”

Στο εν λόγω διήγημα του Κουμανταρέα (Κουμανταρέας, 1962), το ιστορικό παρελθόν — το “τότε” — παρουσιάζεται δια μέσου του μαθήματος της Ιστορίας που αναφέρεται στα πρώτα χρόνια μετά την απελευθέρωση. Στο 1821 — το “τότε” — υποτίθεται ότι αναφέρεται επίσης και ο πανηγυρικός που θα εκφωνήσει ο “δάσκαλος” κατά την επέτειο της επανάστασης της 25ης Μαρτίου. Και στις δύο όμως αυτές περιπτώσεις αντικαθρεφτίζεται η πολιτική πραγματικότητα της επο-

¹⁹ Σε κείμενα που αναφέρονται στο Βυζαντινό χώρο παρατηρείται επίσης ανάλογο φαινόμενο, (βλ. για παράδειγμα Κυριαζής, 1962:13).

²⁰ Βλ. Βαρίκας, 1980:164.

χής του συγγραφέα. Το λεξιλόγιο²² που χρησιμοποιείται στο χαρακτηρισμό προσώπων και καταστάσεων υπαινίσσεται το παρακράτος και την διακυβέρνηση της δεξιάς γύρω στο '60 και στη συνέχεια κατά την στρατιωτική δικτατορία (βλ. δεύτερη έκδοση, 1970).

Το κλίμα της διακυβέρνησης της δεξιάς αντικαθρεφτίζεται στο παράδειγμα που παραθέτουμε (ακολουθεί ερώτηση του καθηγητή και στη συνέχεια η απάντηση του μαθητή):

Ποία ήτο η πρώτη επίσημος μορφή διακυβερνήσεως εις την ελευθέραν Ελλάδα; “Η βασιλεία του Όθωνα και των Βαυαρών. Μοναρχία απολυταρχική και κυβέρνηση παρακρατική, είτε ο Κίτσος”. “Παρακρατική: τι πάει να πει η λέξις αυτή;” [...] “Παρακρατικό είναι το σύστημα που κυβερνούν οι χαφιέδες και που το κράτος αστυνομεύεται από δυνάμεις αντισυνταγματικές. Όταν η ελευθερία του λαού διακυβεύεται και πνίγεται στα μπουντρούμια” (Κουμανταρέας, 1970β:14–141).

Είναι φανερό ότι εδώ ο συγγραφέας χρησιμοποιεί λεκτικούς αναχρονισμούς. Περιγράφει την περίοδο της βασιλείας του Όθωνα δανειζόμενος λεξιλόγιο από τα συνθήματα της Αριστεράς και της Ενώσεως Κέντρου κατά τον αντικυβερνητικό και αντιαυλικό τους αγώνα (“παρακρατική”, “χαφιέδες” κ.λπ.).

Το κλίμα της στρατιωτικής διακυβέρνησης μεταφέρεται στον πανηγυρικό λόγο²³ του δασκάλου, ο οποίος πάντα “άρχιζε χωρίς προλόγους μ’ ένα βροντερό ‘Σήμερα’ — πράγμα που σήμαινε πως θα μιλούσε για κάτι τωρινό που συμπτωματικά μόνο είχε σχέση με το εικοσιένα” (σ. 82). Πράγματι, στα όσα λέει ο δάσκαλος για το “σήμερα” — που τοποθετείται αρκετά πριν την δικτατορία — πολλά είναι εκείνα που έχουν σχέση με την πολιτική πραγματικότητα της

²² Χαρακτηριστική είναι επίσης και η χρήση της γλώσσας: Ο “προοδευτικός” νέος έχει υιοθετήσει την δημοτική, ενώ ο “συντηρητικός” καθηγητής επιμένει στην καθαρεύουσα – στοιχείο πολιτικής ιδεολογίας για τη μεταπολεμική Ελλάδα αλλά όχι και για την Ελλάδα του Όθωνα.

²³ Στην πρώτη έκδοση (1962) ο λόγος αυτός δεν υπήρχε. Στη δεύτερη έκδοση (1970) αποτελεί ένα από τα σπουδαιότερα σημεία του διηγήματος (βλ. Πρόλογος, σ. 8).

εποχής της “εφταετίας”²⁴ και που καταφέρονται εναντίον της δικτατορίας. Παραθέτουμε ορισμένα από τα πιο χαρακτηριστικά παραδείγματα:

Πότε με τον Όθωνα και συνοδεία τους Βαυαρούς του. Πότε με τους μικρούς αυθέντας και τα πραξικοπήματά τους (σ. 167).

“Πραξικόπημα”: Λέξη που περιγράφει τον τρόπο επιβολής της στρατιωτικής διακυβέρνησης, και που η χρήση της ήταν σχεδόν απαγορευμένη κατά την περίοδο της εφταετίας. Αντί γι’ αυτήν χρησιμοποιείται επίσημα ο όρος (στρατιωτική) “επανάσταση”.²⁵ Όσο για τους “μικρούς αυθέντας” υπαινίσσεται την “ομάδα των κατώτερων αξιωματικών” (Clogg, 1995:172) που πρόλαβαν την δικτατορία των στρατηγών.²⁶

Κι εμείς τους ψήφους μας, από μαύρους που τους ρίχνουμε, καταλήγουμε άσπροι! (σ. 168).

“Μαύροι” και “άσπροι ψήφοι”: Αναφορά στα προδικασμένα αποτελέσματα κατά την περίοδο της Χούντας ή και νωρίτερα, με τις “νόθες” εκλογές.²⁷

Αφήστε κατά μέρος όσα μάθατε κι ακούσατε όλα ετούτα τα χρόνια της σκλαβιάς σας στο σχολείο (σ. 168). [...] Μην τους αφήνετε να σταθούν εμπόδιο στις ελπίδες σας για ελευθερία, μη μας αφήνετε να σας οδηγήσουμε σε άλλους συμβιβασμούς (σ. 169). [...] Απομονώστε τους έμπορους, τους κάπηλους, όσους βάζουν υποθήκη χωρίς αντίκρισμα το αίμα σας [...].

²⁴ Το κομμάτι αυτό σχετίζεται και με τον τρόπο παρουσίασης της δικτατορίας του 67–74 στη λογοτεχνία. Θα μπορούσε επομένως να ερευνηθεί και από τη σκοπιά αυτή.

²⁵ Ειρωνικά, ο Γ. Κάρης όταν χρησιμοποιεί τον όρο τον βάζει πάντα σε εισαγωγικά (βλ. π.χ. Κάρης, 1974:308).

²⁶ Πβ. Με Βασιλικό ο οποίος χρησιμοποιεί τον όρο “μουφτήδες” — σε αντιπαράθεση με τους “δερβίσηδες”, δηλ. τους στρατηγούς (Βασιλικός, 1974:139).

²⁷ Ο Γ. Κάρης υποστηρίζει ότι μέχρι το 1964, οπότεν “οι συνθήκες των εκλογών [...] υπήρξαν αδιάβλητες” (Κάρης, 1974:166), “σχεδόν ποτέ στην Ελλάδα δεν έγιναν ελεύθερες και τίμιες εκλογές. Ποτέ το εκλογικό αποτέλεσμα δεν εξέφρασε γνήσια τη λαϊκή θέληση” (Κάρης, 1974:113).

Για να έχουν τη δύναμη του πλούτου, τον άκριτο έλεγχο στις πράξεις σας, την προσβλητική λογοκρισία στα γραπτά σας, την ασύδοτη φυλακή στα αισθήματά σας (σ. 170).

“Σκλαβιά, Ελευθερία, Λογοκρισία”: λέξεις που χρωματίζουν και αντανακλούν το κλίμα της δικτατορίας.

“Μας”: Υπονοεί ότι οι ηλικιωμένοι, στη μεγάλη τους πλειοψηφία, συμβιβάστηκαν με τη χούντα. Εκείνοι που κυρίως αντέδρασαν ήταν οι νέοι.

Πού πάμε, τι κάνουμε, τι είμαστε τέλος πάντων; Μην τάχα μας ξέφυγε η Ελλάδα απ’ τα χέρια και πάει ακυβέρνητη για χαμό; Μισερούς μας βλέπω και ξεκομμένους από τα έθνη, παράλυτους κι ευνουχισμένους (σ. 173).

“Ξεκομμένους από τα έθνη”: Η διεθνής απομόνωση της Ελλάδας και ο μετέπειτα εξαναγκασμός σε παραίτηση από το Συμβούλιο της Ευρώπης το 1969.²⁸

Το γενικό πλαίσιο λοιπόν για τον πανηγυρικό λόγο του δασκάλου τοποθετείται φαινομενικά στην Ελλάδα του παρελθόντος – του 1821. Όπως φάνηκε, ωστόσο, σε καθένα από τα παραδείγματα που δώσαμε υπάρχει μια λέξη ή φράση κλειδί που μεταφέρει αυτόματα στην πραγματικότητα της δικτατορίας, στο Σήμερα, και σκιαγραφεί το κλίμα του παρόντος.

Συμπεράσματα

Οι ιστορικές και πολιτικές συνθήκες της περιόδου που μας απασχολεί (1960–1975) αποτελούν πλούσια θεματογραφική πηγή για τους πεζογράφους των χρόνων αυτών. Οι λογοτέχνες καταγράφουν το ιστορικό γίγνεσθαι και το παρουσιάζουν από διάφορες προοπτικές.

Ένας τρόπος παρουσίασης του παρόντος, του “τώρα”, είναι η αναφορά σε προγενέστερες ιστορικές περιόδους και η τοποθέτηση των γεγονότων στο απομακρυσμένο παρελθόν, στο “τότε”. Σε τέτοιες περιπτώσεις, όπως τονίσαμε με την ανάλυση των δύο επιλεγμένων

²⁸ Βλ. σχ. Παπανδρέου, 1974:505.

κειμένων, οι συγγραφείς, μιλώντας για το παρελθόν, έχουν υπόψη τους το παρόν και θέλουν να προβάλουν κυρίως την τρέχουσα ιστορική πραγματικότητα.

Βιβλιογραφία

Βαρίκας, 1980

Β Βαρίκας, *Συγγραφείς και Κείμενα*. Αθήνα: Ερμής.

Βασιλικός, 1974

Β. Βασιλικός, *Ο Μονάρχης*. Roma.

Βίττι, 1974

Μ. Βίττι, *Η Ιδεολογική Λειτουργία της Ελληνικής Ηθογραφίας*. Αθήνα: Κείμενα.

Διομήδης – Πετσάλης, 1956

Θ. Διομήδης – Πετσάλης, *Η κυρά της Υδρας*. Αθήνα: Εστία.

Διομήδης – Πετσάλης, 1965

Θ. Διομήδης – Πετσάλης, *Ελληνικός Όρθρος*. Αθήνα: Εστία.

Θαλάσσης, 1992

Γ. Θαλάσσης, *Η άρνηση του λόγου στο ελληνικό μυθιστόρημα μετά το 1974*. Αθήνα: Γνώση.

Κάτρης, 1974

Γ. Κάτρης *Η Γέννηση του Νεοφασισμού στην Ελλάδα*. Αθήνα: Παπαζήσης.

Κοτζιάς, 1972

Α. Κοτζιάς, *Ο γενναίος Τηλέμαχος*. Αθήνα: Κέδρος.

Κοτζιάς, 1982

Α. Κοτζιάς, *Μεταπολεμικοί πεζογράφοι*. Αθήνα: Κέδρος.

Κουμανταρέας, 1962

Μ. Κουμανταρέας, *Τα μηχανάκια*. Αθήνα: Φέξης.

Spilias, Thanasis 2005. Το απομακρυσμένο “Σήμερα” στην πεζογραφία της περιόδου 1960–1975. In E. Close, M. Tsianikas and G. Frazis (eds.) "Greek Research in Australia: Proceedings of the Biennial International Conference of Greek Studies, Flinders University April 2003", Flinders University Department of Languages - Modern Greek: Adelaide, 691-706.

Κουμάντος, 1975

Γ. Κουμάντος, *Στόχος η δημοκρατία*. Αθήνα: Ερμείας.

Κυριαζής, 1962

Κ. Κυριαζής, *Κωνσταντίνος Παλαιολόγος*. Αθήνα: Εστία.

Κυριαζής, 1974

Κ. Κυριαζής, *Ρωμανός ο Διογένης*. Αθήνα: Εστία.

Λιναρδάτος, 1977

Σ. Λιναρδάτος, *Από τον εμφύλιο στη χούντα*. Αθήνα: Παπαζήσης.

Γκρίτση – Μιλιέξ, 1973

Τ. Γκρίτση – Μιλιέξ, *Σπαράγματα*. Αθήνα: Κέδρος.

Ξέννος, 1981

Γ. Ξένος, *Τα τελευταία 25 χρόνια της νεοελληνικής λογοτεχνίας*. Θεσσαλονίκη: Νέα Πορεία.

Παπανδρέου, 1974

Α. Παπανδρέου, *Η δημοκρατία στο απόσπασμα*. Αθήνα: Καρανάσης.

Ρούφος, 1967

Ρ. Ρούφος, *Οι Γραικύλοι*. Αθήνα: Ίκαρος.

Σαμαρά, 1987

Ζ. Σαμαρά, *Προοπτικές του κειμένου*. Θεσσαλονίκη: Κώδικας.

Το Βήμα, 21.8.1952.

Φραγκουδάκη, 1978

Α. Φραγκουδάκη, *Τα αναγνωστικά βιβλία του δημοτικού σχολείου*. Αθήνα: Θεμέλιο.

Χάκκας, 1966

Μ. Χάκκας, *Τυφεκιοφόρος του Εχθρού*. Αθήνα: Κέδρος.

Χρονάκη-Παπαμίχου, 1982

Ζ. Χρονάκη-Παπαμίχου, “Το γυναικείο κίνημα”, *Η Ελλάδα, Ιστορία και Πολιτισμός*, Αθήνα: Μαλλιάρης Παιδεία.

Beaton, 1994

R. Beaton, *An Introduction to Modern Greek Literature*. Oxford: Clarendon Press.

Gage, 1993

N. Gage, *Eleni*. London: Collins.

Clogg, 1982:

R. Clogg, “Διάλειμμα φιλελευθερισμού, Αποστασία και Δικτατορία” *H*

Ελλάδα, Ιστορία και Πολιτική. Αθήνα: Μάλλιαρης Παιδεία.

Clogg, 1995

P. Clogg, (μετ. Λ. Παπαδάκη) *Συνοπτική ιστορία της Ελλάδας*. Αθήνα: Ιστορητής.

Kyriakides, 1986

S. P. Kyriakides, (trns by A. Georges and A. Katranides), "The language and folk culture of Modern Greece" *Two Studies on Modern Greek Folklore*. Thessaloniki: Institute for Balkan Studies.